

वर्णविचारः

इदानीं यावत् भवद्भिः संस्कृतभाषायाः वर्णानां ज्ञानं तु प्राप्तमेव। अतः सर्वप्रथमं वयमेतेषां संयोजनविच्छेदयोः अभ्यासं कुर्मः तद्यथा —

व्+अ+र्+ण्+अ+व्+इ+च्+आ+र्+अः	– वर्णविचारः
क्+आ+र्+य्+अ+द्+अ+क्+ष्+अ+त्+आः	– कार्यदक्षताः
प्+र्+इ+य्+अ+व्+आ+द्+इ+त्+आ	– प्रियवादिता
ज्+ज्+आ+न्+अ+प्+र्+आ+प्+त्+इः	– ज्ञानप्राप्तिः

1. एवमेव एतेषां पदानामपि संयोजनं कुरुत —

- स्+ऊ+क्+त्+इ+स्+औ+र्+अ+भ्+अ+म् —
- प्+र्+अ+त्+य्+आ+ह्+आ+र्+अः —
- अ+न्+उ+द्+आ+त्+त्+अः —
- इ+क्+ष्+उ+द्+अ+ण्+ड्+अ+म् —
- म्+अ+ज्+ज्+ऊ+ष्+आ —
- ज्+ज्+आ+न्+ए+च्+छ्+उः —

अधुना वर्णविच्छेदस्य अभ्यासं कुर्मः

धनञ्जयः	–	ध्+अ+न्+अ+ज्+ज्+अ+य्+अः
प्रयच्छति	–	प्+र्+अ+य्+अ+च्+छ्+अ+त्+इ
स्वार्थान्धः	–	स्+व्+आ+र्+थ्+आ+न्+ध्+अः
चिरञ्जीवः	–	च्+इ+र्+अ+ज्+ज्+ई+व्+अः

2. एवमेव एतेषां पदानामपि विच्छेदं कुरुत —

- विद्यालयः —
- पुत्रप्रीत्या —

- iii. आज्ञापयति —
- iv. प्रभृति —
- v. प्रतीक्षा —
- vi. अश्रद्धेयम् —
- vii. सुरक्षितम् —

अत्र वयं पश्यामः यत् स्वर-व्यञ्जनानां संयोजनेन शब्दनिर्माणं भवति। अत्र एतदपि ध्यातव्यं यत् —

- 'स्वयं राजन्ते इति स्वराः'
- अर्थात् स्वराणाम् उच्चारणाय अन्यवर्णस्य आवश्यकता न भवति परं व्यञ्जनानाम् उच्चारणाय स्वराः सदैव अपेक्ष्यन्ते।
- स्वराणामपरं नाम अस्ति अच् इति।
- व्यञ्जनानां चापरं नाम अस्ति हल् इति।
- स्वरेण विरहितस्य व्यञ्जनवर्णस्य लेखनाय हलन्तचिह्नम् (्) इति प्रयुज्यते। अत्र वर्णविन्यासं कर्तुं सदैव ध्यातव्यं यत् कोऽपि व्यञ्जनवर्णः हलन्तचिह्नेन विना न लेखनीयः। किं भवन्तः जानन्ति यत् सर्वेषाम् वर्णानाम् उच्चारणाय मुखे विशिष्टस्थानं वर्तते।

मयङ्कः — मोहन! इति उच्चारणक्रमे 'म' इति वर्णस्य उच्चारणे ओष्ठः अपरम् ओष्ठं स्पृशति परं 'ह', 'न' इति पदयोः उच्चारणे ओष्ठः न स्पृश्यते इति एतदनुभूयते।

अध्यापिका— आम्। यतः हकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः नकारस्य च दन्ताः।

तन्वी — आम्। मम नाम्नि अपि तकारस्य उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति।

शान्तिः — आम्। मम नाम्नि अपि शकारस्य उच्चारणं तालुना, परं नकारतकारयोः उच्चारणं मुखस्य सहायतया भवति (सर्वे छात्राः शिक्षिकां प्रति)

महोदये! एतत् तु न कदापि विचारितम् यत् कथमस्माकं जिह्वा जानाति यत् कस्य वर्णस्य उच्चारणं मुखस्य केन भागेन कर्तव्यम्।

शिक्षकः (विहस्य) एतत् तु अतीव वैज्ञानिकं रहस्यम् यद् ज्ञात्वा वयं सकार-शकार-षकार इति वर्णानाम् उच्चारणे अवबोधने च त्रुटिकर्तृन् बोधयितुं क्षमाः उच्चारणदोषं च मार्जयितुमपि समर्थाः। अधुना उच्चारणस्थानानाम् अभ्यासं कुर्मः।

1. एतेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानं लिखत-

- i. ट् ओ य् ण्
 ii. थ् ज् ग् उ
 iii. ए न् ऋ व्

2. एतेषु मूर्धन्यवर्णान् गोलाकार युक्तान् कुरुत -

च्, ल्, ए, म्, आ, ष्, य्, उ

3. प्रदत्तानि उच्चारणस्थानानि अधिकृत्य द्वौ वर्णौ लिखत -

- i. ओष्ठ्यः - दन्त्यः -
 ii. तालव्यः - कण्ठ्यः -
 iii. कण्ठोष्ठ्यः - नासिक्यः-

4. प्रदत्तपदेभ्यः यथानिर्दिष्टम् उच्चारणस्थानानुरूपं वर्णान् चित्वा लिखत -

- i. जाड्यम् - (मूर्धन्यवर्णः)
 ii. वर्तते - (दन्तोष्ठ्यवर्णः)
 iii. स्वीकरोतु - (तालव्यवर्णः)
 iv. विहितम् - (कण्ठ्यवर्णः)
 v. प्रतिज्ञा - (ओष्ठ्यवर्णः)
 vi. उत्थाय - (दन्त्यवर्णः)
 vii. पाषाणतले - (ओष्ठ्यवर्णः)
 viii. प्राणिनाम् - (नासिक्यवर्णः)
 ix. आश्रमे - (कण्ठतालव्यः)
 x. लतासु - (दन्त्यवर्णः)

5. वर्णानाम् उच्चारणस्थानानां सरलतया ज्ञानार्थम् एतानि सूत्राणि स्मरत -

- i. अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। (अ, आ, कवर्ग, ह विसर्ग)
 ii. इचुयशानां तालुः। (इ, ई, चवर्ग, य्, श्)
 iii. ऋटुरषाणां मूर्धा। (ऋ, ॠ, टवर्ग, र्, ष्)
 iv. लृतुलसानां दन्ताः। (लृ, तवर्ग, ल्, स्)

वर्णविचारः

- v. उपपध्मानीयानामोष्ठौ। (उ, ऊ, पवर्ग, उपध्मानीय)
- vi. जमडणनानां नासिका। (ञ, म्, ङ्, ण्, न्)
- vii. एदैतोः कण्ठतालु। (ए, ऐ)
- viii. ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। (ओ, औ)
- ix. वकारस्य दन्तोष्ठम्। (व)
- x. नासिकाऽनुस्वारस्या। (अनुस्वार)

© NCERT
not to be republished

परिशिष्टम्-1

फलवर्ग (Fruits)

द्राक्षा	-	अंगूर
दाडिमम्	-	अनार
पेरुकम्	-	अमरुद
आम्रम्	-	आम
आम्रातकम्	-	आंवला
अम्लिका	-	इमली
कर्कटिका	-	ककड़ी
पनसः	-	कटहल
कदलीफलम्	-	केला
चर्भटिः/उर्वारुकम्	-	खीरा
खर्बूजम्	-	खरबूजा
खर्जूरम्	-	खजूर
जम्बीरम्	-	नींबू
सीताफलम्	-	शरीफा
नारङ्गम्	-	सन्तरा
लीचिका	-	लीची
बदरीफलम्	-	बेर
पीतकम्/पपीतम्/पपीतकम्-	-	पपीता
आटतफलम्/रुचिफला	-	नाशपाती
नारिकेलम्	-	नारियल

शाकवर्ग (Vegetables)

आलुकम्	-	आलू
पलाण्डुः	-	प्याज
कारवेल्लम्	-	करेला
आलुकी	-	अरबी
कर्कटी	-	ककड़ी
कुन्दरुः	-	कुन्दरु

कूष्माण्डम्	-	कुम्हड़ा
गृज्जनम्	-	गाजर
कोशातकी	-	तरोई
पालक्या/पालकी	-	पालक
भिण्डकः	-	भिण्डी
मूलकम्	-	मूली
कलायः	-	मटर
वृन्ताकम्	-	बैंगन
पटोलकम्/पटोलः	-	परवल
टमाटरम्	-	टमाटर
सिम्बा	-	सेम
श्वेतकन्दः	-	शलगम
शक्रकन्दः	-	शकरकन्द
वास्तुकम्	-	बथुआ
अलाबु	-	लौकी

वाहनों की सूची

लोकयानम्	-	बस
रेलयानम्	-	रेलगाड़ी
वायुयानम्	-	हवाईजहाज
वृषभयानम्	-	बैलगाड़ी
स्कूटरयानम्	-	स्कूटर
कारयानम्	-	कार
मोटरयानम्	-	मोटरगाड़ी
टेम्पोयानम्	-	टेम्पो
जलयानम्	-	स्टीमर
रुग्णवाहनम्	-	एम्बुलेंस
त्रिचक्रिका	-	रिक्शा
द्विचक्रिका	-	साईकिल
तेजस्विनी	-	स्कूटी

अंगों के नाम

नेत्रम्	-	आंख
स्कन्धः	-	कंधा
मस्तकम्/ललाटम्	-	माथा
बाहुः	-	बांह
पादः	-	पैर
उदरम्	-	पेट
पृष्ठम्	-	पीठ
पक्ष्मन्	-	पलक
ओष्ठः	-	ओठ
अधरः	-	नीचे के ओठ
नाभिः	-	नाभी
नखः	-	नाखून
नासिका	-	नाक
दन्तः	-	दाँत
श्मश्रू	-	दाढ़ी, मूँछ
चिबुकम्	-	ठोड़ी
जिह्वा	-	जीभ
उरुः	-	जांघ
वक्षः	-	छाती
मुखम्	-	मुख
सीमन्तः	-	माँग
भ्रूः	-	भौं
जानुः	-	घुटना
कण्ठः	-	गला
ग्रीवा	-	गर्दन
कपालः	-	खोपड़ी
कफणिः	-	कोहनी
कर्णः	-	कान
मणिबन्धः	-	कलाई

कटिः	-	कमर
अङ्गुष्ठः	-	अंगूठा
अङ्गुलिः	-	अंगुली
हस्तः	-	हाथ
करतलम्	-	हथेली
हृदयम्	-	हृदय

सम्बन्धवाचकशब्दाः

पितामहः	-	दादा
पितामही	-	दादी
मातामहः	-	नाना
मातामही	-	नानी
मातुलः	-	मामा
मातुलानी	-	मामी
भ्रातृजाया	-	भाभी
ननान्दा	-	ननद
श्वसुरः	-	श्वसुर
श्वश्रुः	-	सास
स्नुषा	-	बहू
श्यालः	-	साला
श्याली	-	साली
पितृव्यः	-	चाचा
पितृव्या	-	चाची
पितृभगिनी	-	बुआ
मातृभगिनी	-	मौसी
आवुत्तः	-	जीजा
जामाता	-	दामाद
पौत्रः	-	पोता
दौहित्रः	-	नाती
भागिनेयः	-	भाँजा

परिशिष्टम्-2

विलोमपदानि (Antonyms)

धनिकः	-	निर्धनः
कटुः	-	मधुरम्
मित्रम्	-	शत्रुः
विद्वान्	-	मूर्खः
दानी	-	कृपणः
उद्यमी	-	अलसः
लाभः	-	हानिः
प्रकाशः	-	अन्धकारः
समीपम्	-	दूरम्
ज्येष्ठः	-	कनिष्ठः
देवः	-	दानवः
रात्रिः	-	दिवसः
आयः	-	व्ययः
कीर्तिः	-	अपकीर्तिः
सार्थकः	-	निरर्थकः
सुलभः	-	दुर्लभः
सक्रियः	-	निष्क्रियः
अमृतम्	-	विषम्
जीवनम्	-	मरणम्
साकारः	-	निराकारः
स्वतन्त्रता	-	परतन्त्रता
जयः	-	पराजयः
स्तुतिः	-	निन्दा
शोकः	-	हर्षः
आस्तिकः	-	नास्तिकः
सज्जनः	-	दुर्जनः
संयोगः	-	वियोगः

शीतम्	-	उष्णम्
स्वदेशः	-	विदेशः
उत्थानम्	-	पतनम्
मूकः	-	वाचालः
कृतज्ञः	-	कृतघ्नः
उपकारः	-	अपकारः
नवीनः	-	प्राचीनः
उदयः	-	अस्तः
नूतनम्	-	पुरातनम्
उचितम्	-	अनुचितम्
प्रत्यक्षः	-	परोक्षः
क्रयः	-	विक्रयः
आरोहः	-	अवरोहः
अग्रजः	-	अनुजः
दुःखितः	-	प्रसन्नः
कृष्णः	-	श्वेतः
अद्य	-	श्वः
दिवसः	-	रात्रिः
अधः	-	उपरि
वक्रः	-	सरलः
क्लिष्टः	-	सरलः

पर्यायवाचिनः शब्दाः (Synonyms)

नयनम्	-	चक्षुः, लोचनम्, नेत्रम्
कमलम्	-	पङ्कजम्, नीरजम्, सरोजम्
भूमिः	-	धरा, वसुधा, वसुन्धरा
नदी	-	सरिता, सलिला, तटिनी
जलम्	-	नीरम्, तोयम्, सलिलम्
खगः	-	खेचरः, पक्षी, विहङ्गः
मेघः	-	जलदः, घनः, वारिदः
भ्रमरः	-	मधुपः, भृङ्गः, मधुकरः
रात्रिः	-	निशा, रजनी, यामिनी

वृक्षः	-	तरुः, विटपः, पादपः
नारी	-	महिला, वनिता, कामिनी
समुद्रः	-	सागरः, जलधिः, रत्नाकरः
अश्वः	-	घोटकः, वाजी, तुरङ्गः
गजः	-	करी, द्विपः, कुञ्जरः
हस्तः	-	करः, पाणिः
पुत्रः	-	सुतः, आत्मजः, तनयः
गृहम्	-	आलयः, सदनम्, निकेतनम्
सेवकः	-	दासः, अनुचरः, भृत्यः
सरस्वती	-	भारती, वीणावादिनी, शारदा
सूर्यः	-	भानुः, भास्करः, आदित्यः
सिंहः	-	वनराजः, शार्दूलः, केसरी
पुष्पम्	-	सुमनः, कुसुमम्, प्रसूनम्
वनम्	-	काननम्, अरण्यम्, विपिनम्
चन्द्रमाः	-	मयङ्कः, शशीः, रजनीशः
पर्वतः	-	गिरिः, नगः, शैलः
गणेशः	-	गजाननः, एकदन्तः, गौरीपुत्रः
अमृतम्	-	सुधा, पीयूषम्, सोमः
लक्ष्मी	-	श्रीः, कमला, रमा
गङ्गा	-	भागीरथी, देवनदी
गगनम्	-	नभः, व्योम, अम्बरम्
इन्द्रः	-	शक्रः, देवेन्द्रः, सुरपतिः
अग्निः	-	अनलः, पावकः, वह्निः
वायुः	-	समीरः, अनिलः, पवनः
राजा	-	नृपः, भूपतिः, नरेशः
पुत्री	-	सुता, आत्मजा, तनया